

A FÉLELEM ELLENI LITÁNIA ÉRTELMEZÉSE ÉS MEGJELENÉSEI FRANK HERBERT *DÚNE* CÍMŰ REGÉNYÉBEN¹

ROZSÁLYI ANNA

Franks Herbert *Dúne* című regényfolyamának első kötetében a filozófia és az esztétika számos fontos fogalmát és kérdésfelvetését megtaláljuk, többek között a mítoszok, a kultusz, a rítus mitikus és racionális narratíváit. A mű filozófiai és vallási gyökerei a kereszténységben, a zen buddhizmusban, a gnosztikus vallásokban és az ókori mitológiai világértelmezésekben keresendők. A regény világában hangsúlyos szerepet kapnak a különböző mantrák és litániák, amelyek a törzsi társadalom kulturális reprezentációjához, illetve test- és tudatmanipuláló technikákhoz kötődnek. Tanulmányomban a *félelem elleni litániát* szeretném elemezni, középpontba helyezve a szöveghelyeket, ahol megjelenik. A litánia szavai egy tudatosan előidézett elmeállapotot eredményeznek, amely összevethető a buddhista, hindu, keresztény misztikus és ókori görög sztoikus elképzelésekkel arról, hogyan kell kezelni az olyan érzelmeket, mint a félelem és a harag. Milyen vallási irányzatokhoz köthődhet maga a litánia, illetve a kimondott szavak közelíthetők-e a logosz képviselte komplex világmegértéshez és tudáshoz?

A mitikus és racionális narratívák összefonódását fedezhetjük fel a műben a félelem kérdése kapcsán: leküzdhető szomatikus jelenségről beszélhetünk vagy ontológiai metaforáról, a jelképes határról, mely egyfajta beavatási szertartás megélése révén az Én mélyebb megértéséhez vezet. Kell-e félni, szabad-e félni, lehet-e félni? Az aggodalom, félsz, feszélyezettség, fóbia, ijedelem, ijedtség, iszony, kétségbeesés, nyugtalanság, pánik, paranoia, rémület, reszketés, rettegés, riadalom egyáltalán ugyanazt az érzést jelöli-e? A félelem a metafizikai szorongáshoz köthető dekonstruktív erő vagy az emberi élet szükséges érzelme?

A félelem elleni küzdelem esetében a kanti világ két embere áll harcban, az állati én és a gondolkodó én, amely képes az ész általi döntésekre. Írásomban főleg azokra a kérdésekre keresem a választ, hogy milyen szerepet tölthet be

¹ „A Kulturális és Innovációs Minisztérium EKÖP-24-3 kódszámú Egyetemi Kutatói Ösztöndíj Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.”

egy litánia a félelemmel szemben, milyen élethelyzetekben használják a regény szereplői, illetve, hogy a nyugati és keleti filozófia mely irányzatai köthetőek hozzá. Értelmezésemben Immanuel Kant, Edmund Burke és Arisztotelész releváns műveit szeretném felhasználni, mert úgy vélem, a szerző félelem ábrázolása kapcsán ők a legrelevánsabbak.

1. A FÉLELEM FILOZÓFIÁJA

A félelem az öt alapvető érzelem egyike, amely minden kultúrában és közösségben megtalálható és intenzív testi tüneteket vált ki. Érzékelhető biológiai jelei a mozdulatlanság, sápadtság, verejtékezés, remegés, szívdobogás, elnémulás és a tehetetlenség fojtogató érzése.² A félelmet pszichológiai értelemben nagyon sok minden eredményezheti: az ismeretlentől, a fájdalomtól, a haláltól, a jövőtől, az egyedüllétől, a kontroll hiányától a sötétség szinte bármilyen dolog vagy tapasztalat kiválthatja a félelemérzetet. Vallási értelemben a szenttel vagy az isteni szférával való találkozás is kiválthatja, mivel ilyenkor az ember magánál nagyobb erővel találja szemben magát.³

A félelemmel kapcsolatos leggyakoribb elképzelés az Ószövetségben, hogy a *félelem egy ellenség*. ... Ez a fogalmi metafora egybevág azzal a felismeréssel is, mely szerint az Ószövetség legtöbbször úgy beszél az érzelmekről, mint amelyek kívülről érkeznek, akár a testen kívül keletkeznek.⁴

Ahogy a fentebb idézett sorokból látszik, a keresztény vallásban a negatív érzelmek metaforái nem kötődnek az ember isteni részéhez, a lélekhez, hanem a bűnbeesés utáni új tapasztalati formában szinte testen kívüli élményként jelennek meg. Nem véletlen, hogy a félelem metaforái gyakran valamilyen rosszindulatú félként vagy valamilyen büntetésformaként értelmeződnek (teher, súly, betegség, romboló erő). A kereszténységben az érzelmek szerepe kiemelt fontosságú, de az nem az isteni, hanem az emberi szféra létmódja, erősen kötődik a testhez. Isten a teremtés során nem fejez ki érzelmeket, csupán értékítéletet közvetít („látta, hogy a világosság jó” Ter. 1,4. 5). Az érzelmek megjelenése a bűnbeeséshez köthető, bár a szeretet valamiféle naiv, alapvető formája a teremtés pillanatától jelen volt az isten- és emberszeretet formájában.

² Ungvári Zrínyi Imre: A félelem kultúrája és az ember önértelmezése. *Korunk* 22. évf. 9. sz., 2011. 27–33.

³ Mircea Eliade: *A szent és a profán*. Ford. Berényi Gábor. Budapest, Helikon, 2022.

⁴ Németh Áron: Félelem az Ószövetségben; Filológiai és teológiai megközelítés. In Balogh László Levente – Fazakas Sándor – Valastyán Tamás szerk.: *A félelem reprezentációi*. Debreceni Egyetem Kiadó, 2021. 14.

⁵ A Szent István Társulat bibliafordítása, online elérhetőség: <https://szentiras.hu/biblia/szit>

A Bibliában a leggyakrabban emlegetett és ugyanakkor leghasznosabb *pozitív félelem* az istenfélelem, amely jámbor életre és erényes útra tereli az embert. Ugyanakkor Isten a teremtés során félelem nélkül alkotta meg az embert, de a bűnbeesés után az első mondat, ami elhagyja az emberpár száját, hogy: „Hallottam lépteidet a kertben, s *féltem*, mert meztelen vagyok, tehát elrejtőztem.” (Ter. 3,10.⁶) A félelem így tehát nem önmagában álló valamitől való reszketés, hanem a bűn, az isteni természet elhagyásának az eredménye.

Filozófiai szempontból nézve az emberek a természetnek, saját gondolatainak, más embereknek erősen kitett lények, alapvetően egy olyan világba születnek, melyet nem tudnak irányítani, és gyakran egész életükben egzisztenciális bizonytalanság kíséri őket. Érdemes szót ejteni a félelem evolúciós jelentőségéről is, mely a sokszor emlegetett „fight or flight” gesztusában is megjelenik. A félelem nem csupán tapasztalat, hanem kivált az emberből valamit, legyenek azok más érzelmek vagy erények. Az ókori filozófiában Arisztotelész arra keresi a választ, hogy mi biztosítja az ember számára a jó életet és ezt az *areté*-ben, az erényben, a létező kiválóságában találja meg, így az értelemhez köti a boldog (eudaimonia) életet. Ennek kapcsán két lélekreszt ábrázol, amelyek kétféle kiválóságot fognak képviselni: az értelmes lélekreszthez kapcsolódnak az értelmi erények (éthiké *areté*), a másikkhoz a jellemerények (dianoétiké *areté*). Mindkét erénnyel szemben elvárás, hogy a közepet, az úgynevezett mezotészt képviseljük, ez a túl kevés – megfelelő mértékű – túl sok hármasszorzat alapján meghatározható. Így a bátorság lesz a közép a félelem (túl kevés bátorság) és a vakmerőség (túl sok bátorság) szélsőségei között.⁷

(...) félni persze attól szoktunk, ami félelmes, ez pedig általában véve mindig valami rossz: ezért is szokták a félelmet úgy meghatározni, hogy az valami rossznak az előérzete. Mármost, félni ugyan minden rossztól lehet: gyalázattól, szegénységtől, betegségtől, baráti nélküli élettől, haláltól; de a »bátor« elnevezés – véleményünk szerint – nem illik mindegyik esetre; sőt vannak dolgok, amelyekről nemcsak hogy kötelességünk félni, hanem ez még becsületünkre is válik; ha pedig nem félünk tőlük, ez szegényt hoz ránk; ilyen pl. a gyalázat: aki fél tőle, az tisztességes és szemérmes ember, aki pedig nem fél, az szemérmetlen.⁸

A félelem ebben az értelemben a bátorság ellentéte, amely a gyávasággal azonosítva gyengeség. Ebben az esetben egy negatív, bénító érzelmről beszélhetünk,

⁶ A Szent István Társulat bibliafordítása, online elérhetőség: <https://szentiras.hu/biblia/szit>

⁷ Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*. Ford. Szabó Miklós. Európa Könyvkiadó, 2007.; Long, Anthony A. – Sedley, David N.: *Hellenisztikus filozófia*. Ford. Bárány István, Bene László, Böröczki Tamás, Brunner Ákos, Simon Attila, Szekeres Csilla. Akadémiai Kiadó, 1998.

⁸ Arisztotelész: i. m. 37–38.

amely az Ént eltávolítja az erénytől és a „rossz előérzetéhez” vezet. Kérdéses, hogy ebben az esetben mi a rossz? Maga a félelem? Vagy a félelemmel együtt járó hiány (ezúttal a bátorság)?

Ugyanakkor Arisztotelész beszél egyfajta pozitív félelemről is, amely kifejezetten erényes cselekedet, akárcsak a Bibliában az istenfélelem kellő és szükséges mértéke. Az értelemre hallgató lélek részében jelen vannak a vágyak és érzelmek, az itt jelenlévő jellembeli erények egyfajta lelki alkatnak, habitusnak tekinthetők, amelyek a nevelés által művelhetők. Félhetünk attól, hogy nem válunk erényes emberekké, és ez arra sarkallhat minket, hogy alakítsunk saját természetünkön, az areté irányába.

Az érzelmek megítélése a filozófiában mindig is nagyon komplex és sokrétű folyamat volt, egyesek a szellem és test kettéválasztásáról voltak meggyőződve, így az érzéseket a testhez, az erényeket pedig a lélekhez kötötték. A racionalitás és irracionalitás áramlatainak megjelenése is az ember józan ész által vezérelt felének szerepét erősítette fel, így az érzelmeket gyakran megbélyegezték mint hasztalan impulzusokat, amelyek biológiai szükségletek kielégítésére alkalmasak. A félelem maga évszázadokon keresztül alapvetően negatív jelenséggé vált kezelve, amelyet el kell fojtani vagy legalábbis legyőzni, hogy az erények, mint a bátorság, érvényesülhessenek. Az egyik leggyakoribb félelem az emberiség történetében a haláltól mint végső ismeretlentől való szorongás.⁹

A 19. és 20. századi filozófusok is foglalkoznak a halállal való szembesülés elkerülésének jelenségével. Schopenhauer az »örök jelenben« élő, a halálfélelmet megtévesztő látszatként száműző emberről ír. Kierkegaard-nál az esztétikai életstádiumhoz köthető a hiteltelen halál, illetve elvetendő a halálhoz mint »tréfához« kapcsolható szemléletek és hangulatok. Scheler a halálnak a modern tömeg társadalomra jellemző patológus elfojtását elemzi.¹⁰

Nem véletlen, hogy az idézetben említett három filozófus mellett szinte minden gondolkodó foglalkozott a halál kérdésével, az ehhez kapcsolódó félelem érzettel. A halál végessége olyan egzisztenciális kérdésekhez vezet, melyek megválaszolása örök rejtély.

A halálfélelem Frank Herbert *Dűne* című regényében is nagyon gyakori, mivel ebben a világban szinte mindentől félni lehet és kell is, így a félelem nem csupán meggátolja a cselekvést, befolyásolja a viselkedésünket, hanem elnyomja a racionális döntéshozó folyamatot, amely segíthetne az életben maradásban. Ha azonban tudatában vagyunk félelmünknek, megtanulhatjuk kezelni azt.

⁹ Lars Svenden: *A philosophy of fear*. London, Reaktion Books, 2008.

¹⁰ Barcsi Tamás: A halálfélelemtől a haláltól való szorongás bátor vállalásáig. A halálfélelem filozófiai értelmezéseiről. In *A félelem reprezentációi*. 61.

Ennek a megküzdési módnak egy sajátos voltát fogja bemutatni az általam vizsgált félelem elleni litánia.

2. MITŐL FÉLHETÜNK A DÜNE VILÁGÁBAN?

Nagyjából mindentől. A regény főszereplője Paul Atreides egy mesterségesen létrehozott kiválasztott-mítosz hatására megannyi veszéllyel és embert próbáló határhelyezettel kénytelen szembenézni. Többféle félelmet is megtapasztal, ezek közül most csak néhányat emelnék ki. Paul az Impériumot irányító hét Nagy Háznak egyik fiúörököse. Nevelése során olyan képzésen esik át, amely felkészíti az ellene irányuló merényletekre, a fájdalomra, a különböző mérgezési kísérletekre. Fontos, hogy a hatalmi harcok annyira szélsőségesek és kegyetlenek, hogy a Dűne világában külön neve van annak, ha ételbe (aumas) vagy italba (muský) rejtik a mérget. Mondhatjuk, hogy ez annyira a hétköznapiok része, hogy a nyelvhasználatba is beszűrődött.

A félelmek felébresztése és elfojtása mindig is a hatalmi diskurzusok alapvető elemei voltak. Hatalmi kérdés volt annak meghatározása, hogy az emberek mitől és milyen módon féljenek, illetve milyen technikákat alakítsanak ki a biztonságérzés megteremtésére, illetve a félelemérzet más érzelmekbe való transzformálására.¹¹

A hatalomhoz kapcsolódó félelem a hatalommal nem rendelkező érdekcsoportok esetében tökéletesen érthető hatalommechanikai tendenciákat tükröz, az érdekérvényesítés felülről lefelé hat. Az uralomhoz kapcsolódó többféle tendencia megjelenik a regényben: a félelemre alapozó terror és kegyetlenség, a józan racionalitás, az erőforrásokra építő katonai fenyegetés, a propaganda és az agymosás egyes ágai.

Ezek datolyapálmák. Egy datolyapálmának negyven liter vízre van szüksége naponta – mondta az orvos. – Egy embernek csak nyolc literre. Egy pálma tehát öt emberrel egyenlő. Húsz pálma áll ott – száz ember.¹²

A hatalmat gyakorló érdekosztályok körében azonban a félelem megvetett gyengeség, amely téves döntésekhez, meghunyászkodáshoz, alárendeltséghez vezet. A fentebb idézet sorokban ugyanakkor az is felbukkan, hogy különféle technikákkal lehetséges a biztonságérzet kiépítése, a félelem transzformálása (például tetterővé), vagyis a félelem feletti hatalom elérése. Pontosan erre fog szolgálni a szereplők által használt félelem elleni litánia, mely a megküzdés

¹¹ Balogh László Levente: A félelem építményei. In *A félelem reprezentációi*. 110.

¹² Frank Herbert: *Dűne*. Ford. Békés András. Budapest, Gabo, 2019. 77.

sajátos fajtáját teremti meg, ahol az Én mentális-filozófiai állapota lehetségessé teszi az uralmat a félelemérzet felett.

A hatalom félelme és a félelem hatalma mellett, Paul Atreides alakjához ugyanakkor a fremen nevű népcsoport megjövendőlt messiásaként egyfajta vallásos félelem is társul. Egy kultusz vezetőjeként szembe kell néznie saját esendőségével, az érte rajongók fanatizmusával, a benne összpontosuló hit súlyával. A kultuszban betöltött szerepe egyszerre vallási és politikai vezetőként olyan egzisztenciális szorongást fog eredményezni, mely miatt gyakran megkérdőjelezi, ki is ő, hova tart és hogy honnan jött, mivé kénytelen válni. A hozzá kapcsolódó megváltó-mítoszhoz kötődik Paul egyik legnagyobb félelme a regényben, a jövőtől való félelem. Hová vezet a körülötte kialakult vallási kultusz? A fűszer hatására látja a jövő felvillanó képeit, s ott magaslik előtte minden pusztításával a dzsihád: hullahegyek, egy harcos vallás, egy szent háború, amit a nevében vívnak. Vallási és politikai vezetőként olyan jövőképpel kénytelen szembesülni, mely saját értékeivel és személyiségével nem egyezik meg. Ez a mély pszichológiai szorongás testi szinten sosem realizálódik Paul esetében, félelmei egyedül látomásokban, álmokban koncentrálódnak. Ez is mutatja, hogy milyen erős a félelem elfojtása a regényben, mivel ez Paul esetében csak a természetfelettiben tud teret nyerni. A test az ember abszolút uralma alatt áll, de a szentség, a szakralitás és a rítusok világa, ahol megjelenhet és meg is jelenik a félelem, közel sem.

A következő nagy területünk az egzisztenciális félelem kérdéskörét érinti, melyet már korábban is említettem: Paul egyfolytában retteg attól, hogy mivé válhat, fél, hogy elveszíti önmagát, ugyanakkor hatalma elvesztésétől is fél, hiszen anélkül képtelen megvédeni szeretteit. Hogyan fognak rá emlékezni? Mint tömeggyilkosra? Mint elvakult vallási vezetőre? Mint Istenre?

3. A FÉLELEM ELLENI LITÁNIA ÉRTELMEZÉSE

A félelemmel szembeni védekezés nemcsak általánosságban, történelmi távlatban és átvitt értelemben határozta meg az emberi életfeltételek, az emberi civilizáció kialakítását, hanem a kultúra valamennyi értelmező mozzanatában is tetten érhető.¹³

A félelem elleni litánia, ahogy a neve is mutatja, a félelemmel való megküzdés verbális formája, kimondásával elérhető az önkontroll és a tudati éberség magas foka. Az ember elnyomja természetében, ami állatias, és fokozza az elme szellemi-metafizikai fókuszát. A litánia így lényegében hatalmat biztosít az egyén saját félelme felett.

¹³ Ungvári Zrínyi Imre: *A félelem kultúrája és az ember önértelmezése*. Korunk 22/9. 2011. 28.

Vizsgálata során először azt a kérdést kell feltennünk, hogy valóban litániáról beszélhetünk-e. A litánia a katolikus kereszténységben előforduló dialógizáló imaforma, amely általában Istenhez, a szentekhez vagy Jézushoz szól, célja az emberi könyörgés kifejezése. A pap előénekli vagy mondja a litánia szavait és a gyülekezet válaszol rá.¹⁴ Műfaj tekintetében azonban véleményem szerint a *Dűnében* nem litániáról, hanem inkább mantráról beszélhetünk, amelyet erősít a szerző zen buddhizmus iránti érdeklődése is. Ugyanakkor ezt támasztja alá a tömör, szentenciaszerű megfogalmazás, a többszöri elismétlés, a szavaknak tulajdonított erő. A mantra a hinduizmusban és a buddhizmusban előforduló vallási gyakorlat, amely a különleges spirituális erővel bíró szavak ismétlésén alapul.

*A mantra szó jelentését nehéz egyáltalán magyar szóval kifejezni. Szokták himnusznak, versnek, imának és varázsigének fordítani. A mantra szó a manas (elme) főnévből és a trai (megvéd, kiment) igei gyökből jön létre, s olyan hangvibrációt jelöl, amely kiszabadítja az elmét – s ezzel az élőlényt – a tudatlanság hatása alól. A hangoknak olyan kombinációja, amely különleges hatalommal van felruházva.*¹⁵

A hang és a szó ereje már az ősi vallásokban és mítoszokban is kiemelt jelentőségű volt, és ahogy a fentebb idézett sorokban olvasható, gyakran a gondolat vagy a varázslat jelenségéhez kapcsolódott. A mantra felszabadítja a tudatot a test uralma alól, akárcsak a félelem elleni litánia esetében: az érzés legyőzésével az érzelemnélküliség egyfajta állapotába kerül az én, ahol megfontolt, racionális döntéseket tud hozni.

A regénybeli litánia megalkotója és használója a Bene Gesserit rend, ami egy a Butleri Dzsihad (a mesterséges gépek ellen folytatott nagy háború) után kialakult testi és lelki képzést nyújtó, ősi tanításokon alapuló iskola, kizárólag nőknek.¹⁶ Szervezetük fő célja az univerzum politikájának manipulálása saját céljaik érdekében, és ez főleg a hamisságot és igazságot kimutató képességeiknek¹⁷ köszönhetően sikerül is. Politikai hatalmukat mindig a színpalak mögül gyakorolják, ezért viszonylag semleges pozíciójuk révén vitákban és tárgyalásokban közvetítenek a nemesi házak között, illetve éles elméjű tagjaikból kerülnek ki a nemesi nők, akik feleségként vagy szeretőként, ugyanakkor Bene Gesserit

¹⁴ *Magyar katolikus lexikon*. Online elérhetőség: <https://lexikon.katolikus.hu/L/lit%C3%A1nia.html>

¹⁵ Mañjarī devī dāśī (Magyar Márta): *Mantra-yoga avagy a hang hatalma – Imádság a gauḍīya-vaiṣṇavizmusban*. *Tattva*, 13 /14. 2010. 35.

¹⁶ *Dűne*. 578.

¹⁷ „Az igazmondó érzéke, a hangárnyalatok finomságainak érzékelése azt súgta, hogy Kynes hazudik, illetve féligazságokat mond.” Uo. 140.

tagként kettős érdekeket szolgának. Végső céljuk, hogy egy tenyésztési programon¹⁸ keresztül, vagyis a nemesi vérvonalak manipulálásán át létrehozzák az úgynevezett Kwisatz Haderachot¹⁹, aki a metafizikai, transzcendens és a sejtszintű emlékezet olyan területére érhet el, ahol a női és férfi princípium egyesül.

Képességeik többségét évszázadok alatt fejlesztették ki és csiszolták tökéletesre. Fontos, hogy Bene Gesseritté válni kettős folyamat – a nők, akik túléltek a regényben ezt az utat, két érzést emelnek ki: a szeretetet és a félelmet. Én most csak három képességüket emelném ki, amely kapcsolódik az általunk vizsgált érzelemhez. Ezeket a képességeket összefogja a magas fokú tudati érzékelés és szabályozás, belső kémiajuk irányításával képesek a mérgeket ártatlan összetevőkre bontani²⁰, emellett ismerik és használják a Prana és Bindu technikákat, amelyek magas testi kontrollt (idegek, izmok és sejtek szintjén) biztosít, így vészhelyzetben akár az akaratlagosan előidézett katalépszia²¹ – tetszhalott állapot – elérésére is képesek. Fizikai testük fölötti magas uralmuk megnyilvánul a Hang²² nevű készségben is, amely egy különböző hangfrekvenciák alkalmazásával, a viselkedést befolyásoló manipulatív technika. Az általuk létrehozott litánia célja, hogy veszély esetén a tudat fokozott éberségét eredményezze, és a testi folyamatok irányításán keresztül, maga a litánia szavainak²³ kimondása megszüntesse a félelem által kiváltott biokémiai reakciókat. Tekinthezünk-e a litániára úgy, mint a Hang önmagukon való használatára?

3.a A litánia szövege

Nem szabad félnem. A félelem az elme gyilkosa. A félelem a kis halál, mely teljes megsemmisüléshez vezet. Szembenézek félelmemmel. Hagyom, hogy áthaladjon rajtam, fölöttem. És amikor

¹⁸ „Az eredeti Bene Gesserit-iskolát olyanok irányították, akik jól látták, hogy szükség van a folyamatosság összekötő fonalára az emberiség kusza ügyeiben. És látták, hogy ilyen folyamatosság csak akkor lehetséges, ha elkülönítik az emberi örökséget az állati örökségtől – tenyésztési céllal!” Uo. 25.

¹⁹ „Úgy tartják, hogy egy napon eljön majd egy férfi, ki a szer hatására megtalálja belső látását. Ő majd betekint oda, ahová mi nem tudunk – a női és férfimúltakba is.” Uo. 26.

²⁰ „Hangtalan sóhaj fakadt föl benne, ahogy rájött, miféle méreggel van dolga. Pszichokinesztéziás nyúlványaival belehatolt, áthelyezett egy oxigénatomot, hagyta, hogy kialakuljon a kötés egy másik szénatommal, visszatett egy oxigén-hidrogén kötetst...” Uo. 403.

²¹ „Nem fog rögtön megfulladni. Bindu-nyugalomba fogja helyezni magát, hogy csökkentsen az oxigén-szükségletét.” Uo. 285.

²² „Csattant a parancs. Paul azon kapta magát, hogy engedelmeskedik, mielőtt fontolóra vehette volna. *A Hangot használja*, gondolta.” Uo. 19.

²³ „*A félelem az elme gyilkosa...* Lassan felülkerekedett a sokéves kiképzés. Visszatért a nyugalma.” Herbert i.m. 264.

mögöttem van, utána fordítom belső tekintetemet, követem az útját.
Amikor a félelem elment, nem marad semmi, csak én magam.^{24 25}

A félelem már a litánia első mondatában kulturálisan tiltott jelenséggént, ellenséggént jelenik meg. Az egyén szabadsága nem terjed ki a félelem érzetére, mivel ez gyengeségnek minősül. Ebben a tekintetben érdekes az angol módbeli segédige megválasztása: a „must”, ugyanis a „can” vagy a „could” igével ellentétben egyértelmű parancsot fejez ki. A félelem így lényegében tilos. Magyarul ez lenne a helyes fordítás: *Nem félhetek*. A buddhizmus irányzatához köthető az „anatta”-tanítása (nem-én), a mély meditáció során megtapasztalható igazság, hogy a test csupán szenvedés forrása és nem azonosítható az Énnel.²⁶ A félelem ebben az értelemben csupán a test gyilkosa lehet, nem közelítheti meg a szellemet, és a mantra éppen arra szolgál, hogy erre koncentrálja az Én lelkierejét.

A második mondatban a félelem mint gyilkos jelenik meg. A tudat kiiktatásával újra ösztönlények leszünk. Montaigne írja egyik esszéjében: „Való igaz, sok embert láttam esztét veszteni a félelemtől; bizonyos, hogy még a leghiggadtabbakat is szörnyű káprázat keríti hatalmába nagy megpróbáltatások idején.”²⁷ Ez történik itt is: az ember elveszíti a fejét. A félelem nem csupán ellenség, mellyel megküzdhetünk, vagy teher, amit ledobhatunk a vállunkról, hanem a bűnnel állunk szemben, egy gyilkossal. Ez a gyilkos pedig józanságunkra, tiszta tudatunkra, összeszedettségünkre les, és váratlanul támad. Ha hagyjuk, hogy úrra legyen rajtunk, az vezet el minket a litánia harmadik mondatához, a félelem az individuum elvesztéséhez, az Én megsemmisüléséhez vezet. Itt jelenik meg legerősebben a halál és a félelem azonosítása a szövegen belül. Akin a *Dűne* világában úrrá lesz a félelem, az halott ember. Nagyon erős kulturális tiltás jelenik meg itt, nem csupán a halál, hanem a *teljes megsemmisülés* említésével. A félelem nem csupán az életünket veheti el, hanem megfoszthat minket ember mivoltunktól, saját énünktől. A félelemben megérezzük saját végzetünket, mivel a testi tünetek elhatalmasodása kiiktatja az azonnali, józan cselekvés lehetőségét.

²⁴ Uo. 21.

²⁵ Az angol eredeti, mivel ezt is fogom érinteni: „I must not fear. Fear is the mind-killer. Fear is the little-death that brings total obliteration. I will face my fear. I will permit it to pass over me and through me. And when it has gone past, I will turn the inner eye to see its path. Where the fear has gone there will be nothing. Only I will remain.” adatok az idézett kiadáshoz, oldalszám

²⁶ *Buddha beszédei*. Ford. Vekerdi József. Budapest, Helikon, 1989. 86.; S. J. Rosa, de Giuseppe: *Vallások, szekták és a kereszténység*. Ford. Puskely Mária. Budapest, Szent István Társulat, 1991. 130.

²⁷ Michel de Montaigne: *Esszék*. Ford. Bajcsa András. In *Reneszánsz etikai antológia*. Gondolat Kiadó, 1984. 85.

A litánia további részében a félelem mint külső erő jelenik meg. Az angol szövegben lesz nagyon erős az Én hangsúlyozása. A félelemmel megküzdő cselekvő viszonylag passzív, nem mozdul, fizikai értelemben nem harcol, szellemi küzdelmet folytat. Kiemelném itt az angol „permit” igét, amely a magyar szóhasználatnál erőteljesebben hangsúlyozza, hogy az Én engedélyt ad a félelemnek, hogy áthaladjon rajta, a litánia használója uralkodik az érzelem felett, irányítja azt. A szembenézés, a látás gesztusa lesz itt nagyon fontos, észreveszem és felismerem a félelmem. A buddhizmusban, a hinduizmusban és a taoizmusban az úgynevezett harmadik szem, a homlok közepén lévő láthatatlan, belső szem az, amely hagyományosan a tudattalan világához vezető kapu. A szakrális szövegekben egy magasabb szellemi tudatállapot szimbóluma, kinyílása a megvilágosodáshoz, az igazság felismeréséhez kötődik. A belső szem felnyitása folyamatos meditáción keresztül lehetséges és sajátos tudatállapothoz vezet, melyben lehetséges a bölcsesség elérése, az elme erejének használata.²⁸ Az én saját belső terébe húzódik, míg a félelem elhalad és a litánia végére csak a tiszta tudatú ember marad, az én legtisztább, legősibb formája. Nem véletlen, hogy az eredeti szövegben az utolsó mondat: „Only I will remain”, hiszen ez szöveg szinten is hangsúlyozza az előző mondat létigéjén keresztül, hogy az Én szellemi jelenléte marad éber a metafizikai semmiben, míg a félelem eltávozik.

A sztoikusoknál a félelem a szenvedély egyik állapota, amely a lélek nyugtalanságából ered, a kíváncsatos állapot azonban az ataraxia (lélek nyugalma) és az apatheia (szenvedélymentesség) lesz. Ehhez ki kell iktatni a szenvedélyeket, és az értelmet kell felerősíteni. A boldogság csak úgy érthető el, ha a félelemhez hasonló indulat, melyet egyfajta felfokozott ösztönkésztetésnek tekintenek, nem zavarja meg az emberi lélek békéjét. A félelem ebben az értelemben egy hamis képzetten alapul, és azért szenvedéllyé (pátosszá) válik. Ha az Én felfogja a dolgok igazi értékét, rájön, hogy ezek nem vezethetik a boldogsághoz, és az erény felé fordul, amely viszont elvezethet hozzá.²⁹ A litánia sztoikus értelemben az érzelmek megfékezésének eszköze, amely az erény útjára vezeti az individuumot, a feltámadó szenvedély elfojtásával.

3.b Megjelenése a regényben

Hallottál már róla, hogy az állat leharapja a lábát, hogy kiszabaduljon a csapdából? Az az állati megoldás. Az ember inkább benne marad a csapdában, eltűri a fájdalmat, halottnak tettei magát, hogy aztán megölhesse a csapdavesztőt és ezzel elháríthassa a veszélyt a hozzá hasonlók feje felől.

²⁸ David Fontana: *A jelek és szimbólumok titokzatos világa*. Ford. Béresi Csilla. Kossuth Kiadó, 2011. 96.

²⁹ Long–Sedley: *Hellenisztikus filozófia*. 31–36, 514.

A viszketésből enyhe égető érzés lett.

– Miért csinálod ezt? – förmedt rá Paul.

– Hogy megtudjam, ember vagy-e.³⁰

A félelem elleni litánia egyik legelső megjelenése a regényben Paul Atreides jellempróbájához, a gom-dzsabbarhoz köthető. A gom-dzsabbar jellempróba elterjedt rituális beavatás a Bene Gesserit rend körében, szélsőséges erőpróba, melynek sokán mérhetetlen fájdalomnak teszik ki a jelöltet, aki vagy eltűri ezt, vagy meghal. Az alany kezét egy dobozba teszi, amelyben fájdalom fogja érni, ha kihúzza, meghal a gom-dzsabbar (mérgezett tű) szúrásától, ha elviseli és háttérbe szorítja fizikai teste ösztönszerű reakcióit, emberré válik, feljebb lépve az állati szintről. Mikor elméje és teste szembekerül egymással, Paul a félelem elleni litániához nyúl, amely segítségére lesz, hogy felülemelkedjen biológiai szükségletein, és hogy ne őrüljön bele a fájdalomba. Ebben a jelenetben látszik nagyon erősen, hogy a litánia átjárást biztosít a kanti két világ között: az emberek ész kormányozta világa és az állatok ösztönléte között.

Az aggodalom, a rémület, az elborzadás és rettegés a félelem, vagyis a veszélytől való megriadás fokozatai. Az elme önfegyelme, hogy ezen a riadalmon megfontolással úrrá legyen, a *mersz*; a belső érzék ereje (ataraxia), hogy egykönnyen ne ijessze meg bármi, a *rettenthetetlenség*.³¹

Fontos megjegyeznünk, hogy akárcsak Kant esetében, a nevelés és művelés kiemelt fontosságú lesz. Paul Atreidest édesanyja és tanítói készítik fel erre a pillanatra, arra, hogy elnyomja saját érzéki lényét, amely a természeti törvény heteronómiája alatt áll. A litánia szavaiban rejlő egyéni akarat az, amely az ész meghatározottsága révén az intelligibilis világ részévé teszi az embert. A próba elviselésének és túlélésének mikéntje választja el egymástól az ösztönlényt és az igaz embert.

Elég enyhe kifejezés: *veszélyes*! Azok a viharok hat-hétezer kilométernyi síkság fölött jönnek létre, erőt gyűjtenek mindenből, amiből lehet – a Coriolis-erőből, más viharokból, bármiből, amiben egy szemernyi energia van. Eléri az óránkénti hétszáz kilométeres sebességet, és tele vannak minden mozdíthatóval, ami az útjukba akad – porral, homokkal, mindennel! Lemarják a húst a csontról, és szilánkokká forgácsolják a csontot.³²

³⁰ *Dűne*. 21.

³¹ Immanuel Kant: Pragmatikus érdekű antropológia. In *Antropológiai írások*. Ford. Mesterházi Miklós. Budapest, Osiris/Gond-Cura Alapítvány, 2005. 201–202.

³² *Dűne*. 44.

A másik alkalom, mikor előkerül a litánia, Paul Atreides édesanyjával együtt berepül egy Coriolis-viharba. Ezek olyan pusztító erejű sivatagi viharok, amelyek még az őslakos fremenek számára is gyakran halálosak. A természeti fenséges szívében találják magukat a regény szereplői, ahol nincs meg a kellő távolság az esztétikai élménnyé való formálódáshoz. A széppel ellentétben minden, ami félelmetes, lehet a fenséges forrása, a legtöbb filozófus is úgy írja le a jelenséget, mint elementáris élményt, amelyben a rettegés és az önfenn-tartó ösztön nyer teret. Rémület keríti hatalmába a lelket a fenségest szemlélve. Edmund Burke és Immanuel Kant szentel különös figyelmet a szép és a fenséges különbségének, majd később például Friedrich Schiller fogja sajátosan értelmezni Kant meglátásait; mindhárom szerző esetében közös, hogy míg a szép harmonikus és nyugodt, addig a fenséges mindig kaotikus és intenzív. Burke elemzése közelíti meg legjobban a regényből ismertetett szituációt, mivel itt a fenséges megtapasztalása elementáris, elsőpró hatással bír, amely halálfélelemmel és egzisztenciális szorongással társul. Van-e az embernek ereje a természettel szemben? Mit tehet az Én egy nálánál nagyobb erő fogságában?

Egyetlen szenvedély sem fosztja meg elménket a cselekvés ésszerű megfontolásoknak hatalmától oly átütő erővel, mint a félelem. Mivel a félelem aggodás a fájdalomtól és a haláltól, ezért hatása is a voltaképpeni fájdalomra emlékeztet. Így hát, ami látványként rettenetes, az egyben fenséges is, függetlenül attól, hogy a rettenet oka gigantikus méretű vagy sem.³³

Az érzékszervek hatása felfüggesztésre kerül, a vihar magja átláthatatlan az emberi szem számára. Mikor a fizikai test csődöt mond, a litánia hatására kinyílik a kapu az elme számára, a harmadik szem szimbolikus felnyitása nem csupán elűzi a félelmet, hanem egyfajta belenyugvást hoz abba, hogy van olyan, amit nem uralhatunk. Sőt az egyetlen, amit uralhatunk, az éppen saját magunk. A lélek befelé fordul, de nem bénultság és rettegés vesz erőt rajta, hanem az elkerülhetetlen sors elfogadása és a tudat szabadsága.

Kant fenséges-fogalma *Az ítélőerő kritikájában* kristályosodik ki leginkább, ahol két típusát különbözteti meg, a matematikait és a dinamikus, illetve jelez egy harmadik típust is, amelyet természeti fenségesként lehetne leírni. Úgy vélem, a regényben megjelenő fenséges tapasztalatban a dinamikus és a természeti jelenség fog egymással keveredni.

Ahhoz, hogy a természetet dinamikailag mint fenségest ítélhessük meg, félelmet keltőként kell megjelenítenünk (fordítva ugyanez nem áll: az esztétikai megítélés nem talál fenségesnek minden

³³ Edmund Burke: Filozófiai vizsgálódás a fenségesről és a szépről alkotott eszméink eredetéről (részletek). Ford. Weller Judit. *Enigma*, 1995/1. 87.

félelmet keltő tárgyat). Mert az esztétikai (fogalom nélküli) megítélésben az akadályokon való felülkerekedés csak az ellenállás nagysága szerint ítéltető meg. Mármost aminek ellenállni törekszünk, az valami rossz, és ha azt találjuk, hogy képességünk nem állja meg a helyét vele szemben, akkor a félelem tárgya. Tehát az esztétikai ítélőerő számára a természet csak annyiban lehet hatalom, s ennél fogva dinamikailag-fenséges, amennyiben a félelem tárgyának tekintjük.³⁴

A természet ugyan legyőzheti az embert mint fizikai-biológiai lényt, és az ezáltal félelmet keltő, de mint morális lénynek az embernek abszolút fölénye van vele szemben; azonban fontos kiemelni, hogy Kant esetében fontos a biztonságos távolság a fenséges meg tapasztalása esetén. Ebben az esetben a litániára tekinthetünk úgy, mint emlékeztetőre, hogy az ember bármely gyenge is legyen a természet erőivel és nagyságával szemben, félelmét leküzdő, gondolkodó lényként sosem állhat alatta.

4. NÉHÁNY SZÓ A SZÓRÓL

Frank Herbert *Dűne* című regényfolyamának első kötete sok helyen az ősi, törzsi társadalmak világát idézi fel, ahol a szónak kiemelt jelentősége van. A műben megjelenő társadalmi csoportok, vallási rendek és törzsek kultusza a szó hagyományához köthetőek, amely a mítoszok megőrzésére, továbbadására, a kulturális emlékezet őrzésére és a szertartások-rítusok hatalmának kifejezésére szolgál. A szóbeli társadalmakban kiemelkedő szerep jut a hangnak, a mágia és a kultusz eszköze, a kimondott szavaknak súlya és jelentősége van.

Paul Atreides, a regény főszereplője, igen fiatalon válik egy népcsoport és egy kultusz vallási és politikai vezetőjévé, a róla kialakult, mesterségesen létrehozott kiválasztott mítoszt fogja erősíteni a Bene Gesserit képzésnek hála tanult Hang. A Bene Gesserit tagjai képesek a szavakat úgy használni, hogy manipulálják a hallgató gondolkodását és érzelmeit, és így arra ösztönözhetik, hogy számukra előnyös módon viselkedjen.

A hangzó szó interiorizáló ereje különleges kapcsolatban áll a szent jelenségével, létezésünk végső kérdéseivel. A legtöbb vallásban a kimondott szónak integráns szerepe van a szertartásokban és a hitéletben.³⁵

³⁴ Immanuel Kant: *Az ítélőerő kritikája*. Ford. Papp Zoltán. Budapest, Osiris/Gond-Cura Alapítvány, 2003. 173.

³⁵ Walter J. Ong: *Szóbeliség és írásbeliség*. Ford. Kozák Dániel. Gondolat Kiadó, 2010. 69–70.

A Hang fegyver, mágikus szó, teremtő erővel bír, akárcsak a logosz. A hang és a szó a fremen mítoszokban is kiemelt szerepet játszik, az eljövendő messiásra is úgy hivatkoznak a leggyakrabban, hogy a „külvilágból szóló Hang”. Azonban a Hang szerepe kettős: a logoszhoz hasonlóan teremtő erővel bíró szó, ugyanakkor megkapjuk róla a racionális magyarázatot is, hiszen egy folyamatos gyakorlással elsajátítható, a testi funkciók és viselkedés megfigyelésén alapuló manipulatív stratégiáról van szó. A regényben megjelenő mantrák és rítusok egyikének tekinthető a félelem elleni litánia is, amely az elme lecsendesítésére, a tudati nyugalom elérésére szolgál, így a túlélés eszköze. A regény szereplői, főleg a fremenek és a Bene Gesserit rend tagjai mondanak apró, szentenciaszerű imákat, mikor elbúcsúznak halottjaiktól, mikor tárgyalnak, mikor különböző természeti jelenségek tapasztalnak meg.

(...) Szókratész rámutat, hogy az egész test minden baja és jóléte forrásánál, a lélekben gyógyítható meg. A lelket pedig bizonyos ráolvasásokkal (*epodaisz tiszin*) kell gyógyítani, s ezek a ráolvasások a szép beszédek. E beszédek következtében a lelkekben bölcs józanság támad (*szophroszúnen*), és ha ez megvan, könnyű már megszerezni az egészséget a fejnek is meg az egész testnek is (157a).³⁶

A szavak mantrákká, ráolvasásokká válnak, amelyek megóvnak a félelemtől, tisztelettel adóznak az isteneknek, megbékítik a halottakat, jogot adnak a törzs vezetéséhez. A szó misztikus, szakrális hanggá válik, ahogy az idézetből is láthatjuk, a „szép beszédek” képesek a lélek nyugtalanságának eloszlatására és az ész általi józan megfontolás gyakorlására. A félelem elleni litánia gyógyító erejű szó, ráolvasás, a rettegés elűzésére szolgáló mantra, amely nem hagy mást maga után csupán az individuum akaraterejét.

³⁶ Jacques Derrida: *A disszemináció*. Ford. Boros János, Csordás Gábor, Orbán Jolán. Pécs, Jelenkor, 1998. 124.